

504 525 10
Проф. ІВАН ОГІЄНКО

ОПОВІДАННЯ
ЧЕНЦЯ ХОРОБРОГО

ПРО ПИСЬМЕНА СЛОВ'ЯНСЬКІ

ІСТОРИЧНО-ЛІТЕРАТУРНА СТУДІЯ.

1928.

ІЗ
50625

Оповідання ченця Хороброго про письмена слов'янські.

(Історично-літературна студія)¹⁾.

Одне з найцінніших джерел про походження слов'янських азбук безумовно єсть Оповідання ченця Хороброго про письмена. Автор цього Оповідання був близький до Кирило-Методіївської епохи, а тому його свідчення та ще свідчення в такій надзвичайно цікавій ділянці, як повстання письма, — набирають великої ваги. З цієї ділянки історії нашої культури ми не маємо інших подібних свідочств, тому все, що подає нам Хоробрий, надзвичайно цінне та цікаве.

На жаль тільки, Оповідання це дуже коротке, а до того ще й досить скупеньке на фактичні відомості, які воно передає звичайно коротко й стисло. А через усе це Оповідання Хороброго піднімає багато найрізніших питань, питань дуже важливих, бо всі вони стосуються часу початків та повстання слов'янської письменности. Від того чи иншого вирішення питань залежить певний погляд на повстання слов'янських азбук, а тому в справі Оповідання Хороброго забирали голос чи не всі більш-менш видатні славісти; через це повстало й тут, як і по інших питаннях, дуже багато найрізніших гіпотез, часто суперечних одна одній. Ось через усе це я змушений тут спинитися на цім Оповіданні докладніше.

Оповідання Хороброго — це апологія праці св. Костянтина, — його азбуки та перекладів, проти яких ширилося певне незадоволення; разом з тим, — це й апологія слов'янської письменности взагалі, яку тоді не всі визнавали. Це апологія надзвичайно гаряча, а до того апологія такого дразливого питання, як національна письменність. Справою першого повстання слов'янських письмен та перекладів цікавилися всі слов'янські народи, а тому Оповідання Хороброго було дуже популярним вдавнину і залюбки читалося; дійшло воно до нашого часу щось у 40 списках, але всіх їх ми безумовно не знаємо.

Цією всім цікавою темою, до того забарвленою певним дразливим полемічним тоном, пояснюю я не тільки велику популярність Оповідання вдавнину, але й те, що текст Оповідання постійно в деталях відмінювався: писарі та читачі не могли зберегти спокійного відношення й сами захоплювалися сміливим тоном автора, — не дурно-ж його названо Хоробрим, — і дозволяли собі робити в тексті різні додатки та зміни, як побачимо далі.

¹⁾ Стаття ця — це частина нової праці автора: „Історія церковно-слов'янської мови. Том II: Повстання азбуки й літературної мови у слов'ян“.

1. Хто такий був Хоробрий.

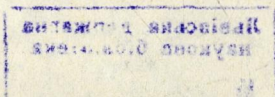
Те Оповідання про письменна слов'янські, що про нього я тут пишу, в деяких списках має ніби зазначеного автора. Найстаріший список з-посеред тих, що дійшли до нас, болгарський список 1348 р., має такий заголовок: „О писменехъ чръноризца храбра“, а Савинський список XV в.: „Чръноризца храбъра отвѣти о писменехъ“. На основі цих заголовків і названо автора Оповідання „чорноризцем Храбром“.

Хто такий був цей Хоробрий, рішуче нічого з інших джерел не знаємо, а тому доводиться судити про нього тільки на основі його власного твору, Оповідання про письменна. Списки згідно звуть його чорноризцем, себ-то ченцем, і це єдине, що можна певно твердити про Хороброго.

Назву „Храбр“ я не вважаю за прізвище ¹⁾, не вважаю й за приbrane ім'я. Встаровину не було звички подавати назву автора та заголовки для своїх творів, певне не подано його й в оригіналі нашого Оповідання; пізніше численні писарі цього Оповідання, захоплючись сміливим виступом автора проти сильних триязичників, назвали його сміливим, хоробрим, і сами дали заголовок Оповіданню; можливо, що храбр — це борець, ратник, як звичайно визначає це слово в пам'ятках глаголицьких та давніх кирилівських. Щоб ченця звано не ім'ям з посвячення, а прізвищем, — важко те допустити, а тому я вираз в заголовку „храбра“ вважаю просто за прикметник до слова „чорноризца“, і вживаю його в формі Хоробрий, а не Храбр. Перші писарі, особливо ті, що пам'ятали ще силу й значіння триязичників та грекофілів, були здивовані сміливістю Оповідання, а тому й назвали його твором „хороброго ченця“. А дійсний автор може й мав причини не видавати своє справжнє назвисько, бо-ж триязичники — то були здебільшого сильні світу цього.

Чернець Хоробрий був письменник, і то не другорядний, про що нам виразно свідчить висока літературна якість самого Оповідання: стислість та ясність стилю, логічний плив думок, велика вправність передавати свої думки та обставляти їх потрібними, зручно підібраними доводами; це прикмети, які в'яжуть ченця Хороброго з автором Життя Методія. А що Хоробрий дійсно писав ще інші твори, про це він сам каже в X-м розділі свого Оповідання: „Суть же и ини отвѣти, яже и инде речемъ, а нинѣ нѣсть врѣмѧ“. Ця остання замітка, „тепер нема часу“, показує, що Хоробрий написав свій твір похапцем, на швидку руч, бо того вимагали гарячі обставини — боротьба з триязичниками, і треба було дати в руки прихильників Костянтинової праці певну зброю на оборону слов'янської письменности.

¹⁾ Але ім'я таке вдавнину існувало. Так, Венелін, Влахо-болгарскія грамоты, 1840 р., ст. 358, подає ім'я Храбръ з сербського пам'ятника XVI в.; Фр. Палацький в „Čas. Česk. Mus.“ 1832 р., ст. 61 приводить з чеського Chraber. В новішій словнику сербо-хорватської мови, що його видала південно-слов'янська Академія, знаходимо ім'я Hrabren.

2. Коли жив чернець Хоробрий.

Чернець Хоробрий написав своє Оповідання в час дуже близький до епохи Костянтина, себ-то десь в кінці IX-го віку або на початку X-го. А що це так, можна навести на те чимало доводів.

1. Той гарячий тон, яким боронить Хоробрий азбуку й переклади Костянтинові, говорить виразно, що такий твір, як Оповідання, міг бути написаний тільки в час свіжої боротьби триязичників проти учнів Костянтина та їх праці. Тон цей дає можливість бачити в ченці Хоробрім навіть одного з учнів св. Костянтина, якому найліпше-б випадало виступати з обороною свого славного вчителя.

2. В Оповіданні, в розділі VI-м, говориться про триязичників і доводиться хибність їхньої науки. Боротьба триязичників проти слов'янського письменства, а особливо проти богослуження слов'янською мовою могла бути в Болгарії тільки на початках слов'янського письменства, найпевніше — підчас праці учнів св. Костянтина й Методія. Гарячий виступ проти триязичників, де автор зве їх навіть окаянними, дуже в'яже нашого автора з автором Життя Костянтина та Життя Методія, де теж знаходимо такий-же запал у виступах проти триязичників. Це все знову робить цілком можливим припущення, що чернець Хоробрий сам був учнем св. Костянтина. Візьмім ще на увагу, що про триязичників, крім ЖК та ЖМ, інші джерела дають нам дуже скупі відомості ¹⁾, а тут чернець Хоробрий дає їх так, як їх знаходимо і в Життях обох братів. Боротьба з триязичниками припадає в Болгарії головню на час праці учнів св. братів, бо пізніше, коли слов'янське богослуження затвердилось, ця боротьба не мала вже місця.

3. В одному з дуже цінних списків Оповідання, в списку Московської Духовної Академії, за рукописом XV-го віку, читаємо в IX-м розділі, після твердження, що азбуку склав і переклади зробив Костянтин та брат його Методій, таку звістку: „Сут бо еще живи, иже суть видѣли их“, себ-то Костянтина та Методія. Звістка ця збереглася тільки в цьому одному спискові, інші списки не знають її, а це вже само підсуває нам думку, чи це не пізніша вставка, така можлива до полемічного твору. Так дивиться на цю вставку Ягіч і зазначає свій сумнів до неї. Але ще Срезневський покладався на цю звістку, а Бодянський навіть влучно боронив її, доводячи, що хоч-би це була навіть вставка, то вставка дуже давня, якої автор мав якусь слушну причину догадуватися про час, коли жив Хоробрий. Вірять цій звістці й Ол. Соболевський і боронить її: „Подобныя фразы, цѣнныя для современнаго историка, не представляли интереса для старыхъ переписчиковъ и читателей, интересовавшихся главнымъ предметомъ разсказа, и потому свободно могли быть опускаемы; но кому

¹⁾ Те, що дає в цій справі Початковий Літопис під 898 р., дає його за ЖМ. Тут, як і далі, „ЖК“ та „ЖМ“ — то „Життя Костянтина“ та „Життя Методія“; цифра вгорі показує розділ цієї пам'ятки.

була надобність ихъ вставлять и якія могли быть основанія для вставки?¹⁾

Хоч до нас дійшло багато списків, — знаємо їх коло 40, — проте первісного тексту Оповідання ми не знаємо, а тому давніший список 1348 р. може не передавати давнішого тексту оригінала; ось тому свідчення Московського списку, що „суть бо еще живи, иже суть видѣли их“, можна приймати за правдиве, а тоді час повстання Оповідання припадає на кінець IX — поч. X-го віку. І не виключена можливість, що в цім „суть бо еще живи“ автор Оповідання мав на увазі й самого себе.

4. В Савинському спискові XV-го віку читаємо в VII-м розділі, що для слов'ян св. Костянтин сам „и писмена створи нынѣ и книги прѣложи“. Знову-таки маємо це важне „нынѣ“ лиш в однім спискові; коли-б було воно й в оригіналі, тоді час написання Оповідання пересунувся-б ще ближче до епохи Костянтина (помер в 869 р.), може ще на час життя св. Методія; цим-би тоді легко було пояснити, чому чернець Хоробрий зовсім не згадує в своїм Оповіданні про Методія (згадку про нього в IX-м розділі вважаю за вставку), а говорить тільки про Костянтина.

5. Чернець Хоробрий твердить, що Костянтин склав 38 букв слов'янських; треба припустити, що в початковім письмі, яке впорядкував Костянтин, дійсно було мало букв, може 38. Це могло бути тільки в ранню добу, бо в давніших наших пам'ятках з к. X — поч. XI віку число букв вже дуже велике, коло 43—46; цього великого числа букв, що увійшло з часом до слов'янської азбуки, Хоробрий не знає, а це говорить, що він жив десь близько коло епохи Костянтина.

6. В IX-м розділі Хоробрий оповідає, що слов'янські букарі-грамотії всі знають, хто їм азбуку склав і переклади зробив. А це вказує, що Хоробрий писав своє Оповідання десь близько коло епохи Костянтинової, бо в противнім разі не можна було-б сказати, що всі грамотії знають автора азбуки та перекладів. Саме слово „букарь“ Соболевський стосує до стилю учня св. братів, Костянтина Болгарського²⁾.

7. Дехто з вчених, напр. П. Лавров, твердить, ніби Оповідання Хороброго могло бути написане тільки до 914 р., коли болгарський цар Симеон побив греків, і коли „расцвѣтъ болгарской литературы ставилъ внѣ всякаго сомнѣнія права славянскаго языка и въ литературѣ, и въ Богослуженіи“³⁾. Я відношу діяльність ченця Хороброго як-найближче до св. Костянтина, значить теж до 914 р., але самого доводу цього не можу прийняти на увагу через те, що чернець Хоробрий писав головним чином не проти зовнішніх триязичників, а проти своїх унутрішніх, проти болгар-грекофілів, грекофілів не політичних, розуміється, а культурних; а таких по 914 р. не зменшилося, а число тих, що бажали змінити глаголицю на уставне письмо, напевне збільшилося.

¹⁾ Матеріали и изслѣдованія, 1910 р., ст. 131—132.

²⁾ Матеріали и изслѣдованія, СПб. 1910 р., ст. 132.

³⁾ „Труды Слав. Комисіи“, т. II, М. 1898 р., протоколи, ст. 17.

8. В своїм Оповіданні чернець Хоробрий говорить тільки про одну азбуку Костянтинову, себ-то про глаголицю; про другу азбуку, кирилицю, він нічого не оповідав (власне, він проти неї виступав, як проти письма грецького), бо вона ще не була тоді остаточно впорядкована. А це свідчить, що Хоробрий писав Оповідання в дуже близький до Костянтина час. Див. про це нижче, в розділі 5, 9.

В теперішній час в науці панує однозгідне переконання, що чернець Хоробрий жив близько до епохи св. братів; думку таку боронять такі видатні славісти, як Ягіч, Фортунатов, Соболевський і ин. Фортунатов, напр., рішуче заявляє, що Хоробрий жив „очень близко къ эпохѣ Кирилла и Меѳодія“¹⁾. Мені здається, що цю близькість можна ще й збільшити, бо єсть підстави думати, що під ченцем Хоробрим криється якийсь учень св. братів.

Література²⁾. И. Срезневскій 1848 р. ст. 31. — О. Бодянский: О времени происхождения, 1855 р., ст. 55. — Леонидъ 1891 р. ст. 7 — И. Ягичъ: Разсужденія, 1895 р., ст. 310—311. — С. Вилинскій 1901 р. ст. 100, 103—106, 128—129. — А. Соболевскій: Матеріали, 1910 р., ст. 131—132. — А. Багрий р. 1912 ст. 68, 263—264. — В. Н. Щепкинъ: Палеографія, 1920 р., ст. 13.

3. Де повстало Оповідання Хороброго.

Дуже цікаве й важливе питання, де саме було написане Оповідання ченця Хороброго, трудно вирішити, а то тому, що не маємо давніх списків. Як я вже підкреслював, Оповідання через свій полемічний тон не зберегло свого тексту незмінним, — писарі часом перероблювали його та змінювали окремі місця. Через те маємо по різних списках різні місцеві ознаки, іноді одна одній протилежні, а це утрудняє нам справу вирішення, де саме повстало Оповідання, або хто був з походження чернець Хоробрий.

Але в Оповіданні єсть одна ознака, котра, на мій погляд, може досить виразно говорити про батьківщину ченця Хороброго. В розділі II-му Хоробрий перераховує слова, яких не можна добре написати грецькими буквами, і серед них подає слово „зѣло“; розуміти це місце треба власне так, що грецькими буквами не можна передати слов'янських звуків з, с, ж і т. д. Я звертаю тут увагу на твердження Хороброго, що грецькими буквами не можна передати звука з, себ-то зіло; коли-б автор Оповідання, чернець Хоробрий вимовляв слов'янське з як з, то він не вмістив-би цього прикладу, бо тоді він легко передав-би своє з через грецьке ζ. Виходить, що в вимові ченця Хороброго букви з та с брєніли не однаково. А ми знаємо, що з та с дуже рано почали зливатися в вимові, чому на письмі часто й не розрізнялися; знаємо також, що в південній Болгарії, в Македонії, особливо на батьківщині Костянтина — в Солунській говірці — с брєніло

¹⁾ Происхождение глаголицы, 1913 р., 247.

²⁾ Повні заголовки праць див. в кінцевім розділі цієї статті.

як зложений приголосний звук, близько до *dz*. Так само, очевидно, брєнів звук *z* і в автора Оповідання, а це говорить нам, що чернець Хоробрий походив з південної Болгарії чи Македонії, а може й з околиць Солуня. Ця ознака рішуче неможлива, скажемо, десь на Моравській території, бо тут маємо тільки *z*, а не *sz*, чому в Глаголицьких уривках Київських та Празьких зовсім не знаходимо *sz* чи *dz*. Старші глаголицькі пам'ятки, що походять з південної Болгарії, звичайно розрізняють *sz* від *z*.

Так само й історичні факти дають повну змогу виводити Хороброго з південної Болгарії. Головна ціль ченця Хороброго, коли він писав Оповідання — це боротьба з триязичниками. У тих місцевостях, де слов'яни більше стикалися з греками або й жили всуєміш з ними, там було більше різних нападків на богослуження слов'янською мовою та на слов'янську письменність, і самі ці нападки були дошкульніші. Не забуваймо, що в Болгарії було багато грецьких священиків, які й вели перед у поході на слов'янське богослуження та на слов'янську азбуку. Але не ці голоси були дошкульні болгарам, — болючіші були напади своїх грекоманів; підо впливом грецького духовництва багато болгар хорувало на триязичну ересь, протестувало проти богослуження „варварською“ мовою, і вимагало „правдивої“ служби „святою“ мовою — грецькою. Так само й слов'янська азбука, глаголиця, що дійсно досить далеко відбігла від грецького письма, муляла очі цим грекоманам і вони успішно виступали проти неї, ширячи уставне грецьке письмо; тут життєва практичність була на їхній стороні.

Що й греки хорували на триязичну ересь, про те я розповів докладно в I томі своєї „Історії церковно-слов'янської мови“. А що боротьба з триязичниками велася й на землях Болгарії, про це подає нам дуже цінну відомість переробка Оповідання ченця Хороброго, з болгарського рукопису XIII віку, в котрій читаємо: „Треба вам знати, браття, таке: Коли зберуться два попи, болгарський та грецький, нехай правиться тоді літургія слов'янська, а грецька не правиться; коли-ж обидва [будуть греки] — нехай правиться [грецька], але нехай не лишається слов'янська літургія, а [тільки] грецька співається; бо-ж болгарська літургія свята, і святий муж її склав“¹⁾. Оце правдивий відгомін тієї боротьби з триязичниками, на тлі якої повстало наше Оповідання.

В науці нашій з давнього часу встановилася вже думка, що чернець Хоробрий був родом з Болгарії, — про це писали Калайдович, Срезневський, Бодянський, Вилинський і ин. Цікава думка Соболевського: „Мы не знаемъ, — пише він, — гдѣ жилъ Храбръ; какъ видно изъ его статьи, онъ взялся за перо, чтобы показать противникамъ славянской азбуки и письменности — грекамъ и грекоманамъ, — что славянская азбука, составленная святымъ челоуѣкомъ Константиномъ, нисколько не ниже греческой азбуки, честь изобрѣтенія которой принадлежитъ язычникамъ; слѣдовательно, Храбръ писалъ тамъ, гдѣ славянская азбука и письмен-

¹⁾ И. Ягичъ, Разсужденія, 1895 р., ст. 305.

ність подвергались нападкамъ и нуждались въ зашитѣ, гдѣ греки были сильны, гдѣ славянскіе книжники жили рядомъ съ греческими. Мы вправѣ предположити, що мѣстомъ, гдѣ живъ Храбръ, былъ греческій Солунь, окружений славянскими селами, пользовавшійся славянами, какъ рабочими, прислугой и т. п., дававшій въ своїхъ монастиряхъ пріютъ монахамъ славянамъ¹⁾.

Проф. П. А. Лавров виступив з гіпотезою, ніби чернець Хоробрий походив з Моравії, або принаймні побував в Велико-Моравській Державі. Дійсно, в різних списках єсть деякі факти, що говорять на користь гіпотези П. Лаврова. Найперше кидається в вічі назва моравського князя — Растиц, а не Ростислав. Форма Растиц — це західньо-слов'янська форма, звичайна в латинських літописах. Знаходиться ця форма в декількох давніших списках. Як вона попала до списків Оповідання? Я думаю, що найдавніший відомий нам список Оповідання, список 1348 р., дійшов до нас досить далекий від оригіналу, дійшов з вставками та переробками, що так легко могло статися з твором полемічним. Не виключаємо, що болгарський список 1348 р. — це список якогось тексту моравського, до якого вставлено декілька характерних західньо-слов'янських ознак. Я думаю, що в первісному оригіналі Оповідання згадки про князя Ростислава та Коцела могло й зовсім не бути, — для болгарина вистарчало назвати Михайла та Бориса; і вже пізніше вставили сюди місцеві автори своїх князів — Растиця та Коцела, а тому ці назви зустрічаємо не по всіх списках.

В Бреславському спискові XVI віку знаходимо фразу, що з-посеред слов'янських букв „четыры между десятма²⁾“ подібна греческим³⁾; це „четыре между десятма“ дуже давній вираз, тепер відомий тільки в чеській, як 24. Крім цього, в цім саме спискові Растиця названо не князем, а царем. Я не надаю особливого значіння цим виразам, що знаходяться в однім тільки пізнішій спискові, — їх легко міг вставити писар на Моравії чи на Чехах з своїх особистих побуджень. Це тільки свідчить нам, що Оповідання ченця Хороброго було популярним на всіх слов'янських землях, і скрізь його потроху переробляли.

Але цікавіша й важча ось ця загадка, на яку звертаю тут увагу. В розділі VI Оповідання цитує чернець Хоробрий з Єванг. Івана 19.20 місце про таблицю над розп'ятим Христом, цитує не дослівно, а з пам'яті: „Бѣ дѣска написана жидовьскы и римьскы и елиньскы“; тут кидається в вічі, що автор, чи скоріше писар, ставить назву латинської мови перед грецькою, тимчасом як по всіх давніх і пізніших Євангеліях цитація як-раз навпаки³⁾. Те саме він робить в тім самім VI-м розділі трохи

¹⁾ „Богословская Энциклопедія“, 1909 р., т. X, ст. 221. Те саме повторив Соболевський і в своїх „Матеріали и изслѣдованія“, 1910 р., ст. 132.

²⁾ Про цю числівникову форму див. в „ЖМНПр.“ 1902 р., ч. 339, ст. 195—197.

³⁾ З давніх Євангелій ті вирази, які знаходимо у Хороброго, а саме — „жидовський“ та „дѣска“ знаходимо тільки в Архангельським 1092 р., Юрійським 1118 р., Мстиславів XII в. та Добриловім 1164 р.

нижче, перераховуючи мови. Отже, хтось Євангельський текст фальшує, і назву грецької мови ставить на самім кінці; чи зробив це автор чи пізніший переписувач? Гадаю, що тільки якийсь пізніший західньо-слов'янський переписувач, бо-ж трудно допустити, щоб чернець Хоробрий перекручував Євангельський текст з якихось сторонніх побудок.

Те саме знаходиться ще на початку Оповідання, в розділі II-му, — тут говориться, що слов'яни, по охрещенні, писали „римськими и греческими писмены“. Знову римськими перед грецькими, хоч далі говориться виключно про все грецьке і рішуче нічого латинського — ні азбуки ні перекладів — не згадується; і тут це „римськими“ чи не вставка того-ж мораванина?

В цілім Оповіданні ніде ні одного слова нема про Методія, — скрізь говориться тільки про Костянтина, скрізь підкреслюється, що це він сам усе зробив. У III-м розділі читаємо, що Костянтин для слов'ян „створи“ 38 письмен, те саме в V-му розділі: „створи св. Кирилъ 38 писменъ“, знову без Методія. А в VII-м розділі вже рішуче підкреслено: „А словѣньскыя книги єдинѣ св. Костантинѣ, нарицаемый Кирилѣ, и писмена створи, и книги прѣложи въ малѣх лѣтѣх“. — Методія тут не тільки не названо, але й вжито слова єдинѣ. Нарешті, в IX-м розділі читаємо власне те саме: „Св. Костантинѣ Философ, нарицаемый Кирилѣ, той намѣ писмена створи и книги прѣложи“, але до цього тут додано ще: „и Мефодіє, братъ его“. Цей кінець я вважаю за вставку, бо він пришитий тут білими нитками і суперечить тому, що вище три рази було сказано про самого Костянтина. Думаю, що Методія пришив тут той самий латинник-мораванин, який Євангельський текст переробив так, що грецька мова опинилася на останньому місці, а латинська поперед нього, і який в II-м розділі вставив слово „римськими“.

Думати, що чернець Хоробрий був мораванин, не можна не тільки з вищенаведених причин, але ще й з самого змісту Оповідання. Дійсно, на Моравії, підчас праці тут св. братів і зараз по їх смерті, точилася завзята боротьба триязичників проти слов'янського Богослуження; отож твір, подібний до Оповідання ченця Хороброго, легко міг повстати на Моравії. Міг повстати, але зміст його мусів бути тоді инший, відповідний до моравських умов. Триязичниками на Моравії були німці-латинники; уявім собі, що Хоробрий писав на Моравії, доводив, що грецькі писмена склали „єлини погани“, — чи-ж ці латинники і без того не були ліпшої думки про все грецьке? Чи-ж латинникам на Моравії (грекоманів тут не було) треба було розповідати, як повстала грецька азбука та переклади? На закиди, що Костянтин свої переклади „нѣсть устроилъ добръ“, чи-ж можна було для латинників подавати довід, що і в греків переклади не відразу були добрими. Чи-ж-би це переконало латинників, які про грецькі переклади ніколи не мали доброї думки? Кого з латинників переконала-б заява, що рідко хто з греків знає, хто їм азбуку склав та переклади зробив, тимчасом як слов'янські грамотії усі це знають про свою азбуку та переклади? Отож, зміст Оповідання виразно говорить, що повстати на

Моравії ні в яким разі воно не могло; для нього найліпші умови, як вище оповідав, — південна Болгарія.

Література. П. Лавровъ, „Извѣстія“, 1901 р., ст. 287, 289, т. VI, кн. I. — С. Вилинскій 1901 р., ст. 99—102. — А. Соболевскій, „Богослов. Энциклоп.“ 1909 р. т. X, ст. 221—222. — А. Соболевскій: Матеріали и изслѣдованія, 1910 р., ст. 132. — А. Багрій 1912 р., ст. 68, 265.

4. Проти кого писав чернець Хоробрий.

Оповідання ченця Хороброго — це твір яскраво полемічний, написаний в оборону слов'янської азбуки та слов'янських перекладів, се-б-то написаний в оборону праці св. Костянтина. Але проти кого його написано? Хто нападав на працю св. Костянтина?

В науці встановилася думка, що чернець Хоробрий написав своє Оповідання проти греків. „Статья Храбра — пишет Ягич — безспорно направлена противъ грековъ, которые въ ней изображены какъ противники славянской письменности, относившіеся враждебно къ этому явлению новому, еще непривычному. Противъ нихъ вооружился Храбръ все́мъ запасомъ тогдашней учености византийской, насколько она была ему доступна и извѣстна“¹⁾.

Зовсім нову думку в цім питанні в 1901 р. висловив В. Погорілов. Він заявив: „Не противъ грековъ писалъ Храбръ свой памфлетъ, такъ какъ они не стали бы и читать по-славянски, и не противъ греческаго письма, а противъ славянъ, приверженцевъ всего греческаго, и противъ вводи-маго ими грецизирующаго письма (т. е. кириллицы)“²⁾.

Отож чернець Хоробрий писав, звичайно, не стільки проти самих греків, скільки проти грекоманів, яких було в той час дуже багато. Як я оповідав уже, чернець Хоробрий жив десь у південній Болгарії, в Македонії, а тут грецький вплив був реальний і надзвичайно сильний. Серед слов'ян працювало багато грецьких священників, які слов'янської мови добре не знали і з грецьких патріотичних почувань обстоювали богослуження грецькою мовою. Ці грецькі священники були такими самими запеклими триязычниками в Болгарії, як німці на Моравах. Вони скрізь навчали, що святих мов тільки три, — жидівська, грецька та латинська, як про те свідчить напис Пілатів над розп'ятим Христом, див. Єв. Івана 19, 20 і Луки 23, 38. Ці пілатники, як назвав їх св. Костянтин, ширили думку, що Бог не послухав молитов „варварською“ мовою, і тому слов'янські богослуження даремні. Звичайно, для малоосвіченого народу це були доводи дуже переконливі, особливо там, де слов'яни жили з греками всуміш, бо слов'яни бачили, що культурніші греки („пани“ за нашою термінологією) правлять в себе „святою“ грецькою мовою, а їм правиться їхньою мовою „базарною“. Тому агітація греків, особливо грецьких

¹⁾ Разсужденія, 1895 р., ст. 311.

²⁾ „Извѣстія“, 1901 р., т. VI, кн. 4, ст. 342.

священиків мала успіх поміж болгарами, і число прихильників грецького Богослуження — свідомих чи несвідомих — не було мале.

Ці триязичники виступали не тільки проти самої служби слов'янською мовою, виступали вони й проти перекладів св. Письма на цю мову та проти слов'янської азбуки, — бо це-ж ці останні були причиною повстання богослужень слов'янських. Триязичники-грекомани піддавали переклади Костянтина суворій критиці, і знайшли там, на свою втіху, не мало недоладностей, що вони й використовували для своїх агітаційних цілей. Очевидно, ці напади триязичників на переклади Костянтина були слухними, бо навіть Храбр не боронить свого вчителя, а тільки відбивається тим, що й грецькі переклади „такожде многажди суть постраляли, — Акилла и Симмахъ, и потомъ ини мнози“, та додає до цього загальну фразу: „Удобѣе бо естъ послѣжде потворити, неже первое створити“.

Не виключена можливість ще й інших нападів. В той час, коли писав чернець Хоробрий, відносини між церквами східною та західною були дуже напружені, особливо в Болгарії. Болгарський цар Борис¹⁾ хотів був організувати собі незалежну церкву, піддану тільки папі, і тому в 866 р. прибуло до Болгарії багато латинського духовництва, яке почало дуже недояльним способом виводити з Болгарії все грецьке, а разом виганяти й священиків, яких тут застало. Борис просив прислати до Болгарії окремого незалежного архієпископа, але папа справу проволікав, на прохання болгар не погодився, і справа скінчилася на тому, що в 869—870 р. цар Борис віддав болгарську церкву під управу царгородського патріярха. А тепер вже грецьке духовництво почало виводити все латинське, принесене сюди з Риму: вигнане було, звичайно, і все латинське духовництво.

Отож, у Болгарії існувала дуже дражлива нехоть до всього, що зв'язане було з Римом, а на цьому тлі триязичникам так легко було вести певну агітацію проти Костянтинових перекладів, як поблагословлених у Римі, агітувати навіть проти самого Костянтина, а особливо проти Методія, посвяченого в Римі. Може через це чернець Хоробрий ані словом не згадує про Методія, усе приписуючи Костянтинові, висвяченому в Царгороді (одну згадку про Методія в IX-м розділі вважаю за очевидну вставку).

В іншому становищі знаходилася справа окремої слов'янської азбуки; кажу в іншому, бо проти неї могли виступати й інші суспільні кола з практичних міркувань. Глаголиця, яку впорядкував Костянтин і яку він стилізував остільки, що вона стала дійсно окремим слов'янським письмом, зовсім мало подібним на свій грецький оригінал, була мало практичною власне в Болгарії, особливо на півдні її, де болгарська людність близько стикалася з грецькою. Знання грецької мови серед болгарської інтелігенції було реальним і не рідким; звичайно, ця інтелігенція користувалася переважно письмом грецької літератури, себ-то уставним, була

¹⁾ Див. т. I моєї „Історії церковно-слов'янської мови“.

до нього близько призвичаєна, і тому Костянтинова стилізація спеціально слов'янського письма була їм мало зрозумілою та немілою.

Розпочався в Болгарії певний похід на глаголицю, який особливо прибрав сили зо зростом культурного впливу Греччини. А зростання культури сусіди часто веде й до зміни альфавету, коли вони різні. До практичних закидів про незручність глаголиці грецькі священники та триязичники могли пускати й демагогічну поголоску, що глаголиця — це-ж письмо, яке папа поблагословив у Римі, а це, в дражливих тодішніх відносинах, мусіло мати не аби-який вплив. Та й самі болгари бачили величність грецького літературного письма, і само собою могло повстати в них бажання мати такі книги і в себе.

І Костянтинове письмо, глаголиця, почало потроху здавати свої позиції. Інтелігенція писала, як і до того, грецьким уставним письмом, але писала невироблено, не стало. Почала ширитися думка, що найліпше-б установити для слов'янського письма уставне грецьке письмо.

Оце був той культурно-історичний ґрунт, на якому повстало Оповідання ченця Хороброго про письмена. Чернець Хоробрий, може, сам ученик Костянтина, був гарячим прихильником Костянтинових ідей, — богослуження живою мовою і всього, що з того випливало, — окремої літератури, окремих перекладів св. Письма. Сам патріот болгарський, якому напевне добре далися в знаки напади триязичників, як західніх так і східніх, чернець Хоробрий продовжував ідеї Костянтинові далі, і хтів-би бачити й зовсім окрему слов'янську азбуку. Гірко було йому чути й зносити не тільки напади триязичників на все, що зв'язане було з Костянтином, але й їхній тріумф, скажемо, в справі заведення уставного письма до болгарського письменства.

Проти всього того, що робилося, треба було боротися. Людей такої думки, як Хоробрий, було чимало, — треба було дати їм до рук зброю, якою-б вони з успіхом боронилися проти нападів триязичників. І тому й написав чернець Хоробрий своє Оповідання про письмена, як підручник для одноступців слов'янофілів проти нападів триязичників. Це проти триязичників-грекоманів, не тільки чужих, а більше своїх, направив чернець Хоробрий своє Оповідання. Виступ був дійсно сміливий, бо-ж поміж грекоманами було тоді багато сильних людей, і тому традиція назвала незвісного автора Оповідання Хоробрим.

Наприкінці свого Оповідання чернець Хоробрий пише: „Суть же и ини отвѣти, яже и инде речемъ, а нинѣ нѣсть врѣмя“. Думаю, що справді була спеціальна література, направлена проти триязичників; як казав я в I томі свої „Історії церковно-слов'янської мови“, той диспут у Венеції, про який розповідає нам Життя Костянтина в 16 розділі, — то окрема праця проти триязичників, яку написав може сам Костянтин, а може хтось з його учнів. Знаменне в цьому відношенні зовсім однакові напади триязичників, як їх висловлено на початку ЖК¹⁶ і у Хороброго в VI-м розділі, — Хоробрий випускає тільки перерахування отців західньої церкви незручних у творі на землях грецької культури. А це в'яже ченця Хороб-

рого з автором Життя Костянтина більше, ніж тільки єдність думок. Значу ще, що й початок Оповідання про письмена має дещо спільного з початком ЖК та ЖМ².

Правда, між Оповіданням Хороброго і Життями єсть одна велика різниця в самому світогляді. В Оповіданні Хоробрий гаряче виступає проти думки триязичників про божественне походження азбук. „А друзії мнять, яко Богъ намъ єсть створилъ писмена, и не вѣдятся, что глаголюще, окаяннии“. А тимчасом, у Життях власне й проводиться думка про божественне повстання слов'янської азбуки. В ЖК¹⁴ це ще не висловлюється прямо: як приступив Костянтин до складання азбуки, то „въскорѣ же ся єму Богъ яви, послушая молитв своихъ рабъ, и абие сложи писмена“. Але в ЖМ⁵ уже рішуче заявляється: „Тоу яви Богъ философу словѣньскы кънигы“. Чи не говорить це про те, що зазначені місця в Життях писані проти твердження триязичників.

5. Чернець Хоробрий боронить глаголицю.

В своїм Оповіданні про письмена чернець Хоробрий ніде не говорить виразно, яку саме азбуку він боронить; а тимчасом питання це дуже важливе, бо в залежності від його вирішення вирішується питання, яку саме азбуку впорядкував Костянтин, глаголицю чи кирилицю. З приводу цього питання чимало писано, багато виставлено різних гіпотез, і наука сьогодні звичайно твердить, що чернець Хоробрий боронить глаголицю; так думають: Шафарик, Гануш, Абіхт, Фортунатов, Погорілов, Вилинський, Щепкін, Кульбакін і багато інших; правда, не бракує й оборонців погляду, що Хоробрий у своїм Оповіданні має на оці кирилицю, напр.: Соболевський, Лавров та інші. Боронячи завісди давність глаголиці, в цім питанні Ягіч не зайняв виразного становища, підкреслюючи, що йому не ясно, який саме алфавет боронить чернець Хоробрий.

Усе те, що говорив я досі¹⁾ в цій праці, в оповіданні про глаголицю та кирилицю, переконує мене в тім, що за Костянтинове письмо треба вважати тільки глаголицю, отож з цього погляду й те письмо, що його боронить чернець Хоробрий, могло бути тільки письмом глаголицьким. Подаю тут на це доводи.

1. Чернець Хоробрий боронить Костянтинове письмо, як ми бачили, від нападів триязичників-грекоманів, котрі доводили, ніби тільки письмена „жидовьскы и римьскы и еллиньскы ижедекони суть и прияти суть Богомъ“. Цей напад триязичників був-би зовсім беззмістовним, коли-б Хоробрий боронив кирилицю, бо-ж кирилиця — це те саме уставне грецьке письмо, і нікому-б з триязичників і в голову не прийшло-б нападати на нього, як на письмо своє. Пізніше, коли скрізь у Болгарії запанувала кирилиця, греки хвалькувато витикали болгарам, що вони користуються їхнім письмом; так, у болгарській переробці Оповідання про письмена за

¹⁾ Себ-то в II томі „Історії церковно-слов'янської мови“.

списком XIII—XIV віку читаємо, що „глаголють греци безумнии, яко от наших ся книгъ извѣла словѣнскаа книга“¹⁾).

2. Чернець Хоробрий, виступаючи проти грекоманів, розповідає, як поволі повставала грецька азбука, і показує, що її склали „еллини погани“, себ-то нехрещені греки, і хвалиться тим, що „словѣнскаа писмена святѣйши суть и честнѣйши, — свят бо мужъ створилъ я естъ“. Коли-б чернець Хоробрий писав кирилицею і боронив кирилицю, то він не смів-би написати такої похвали Костянтиновим буквам, бо на це йому кожний по-грецькому грамотний болгарин показав-би, що то-ж письмо не Костянтинове, а грецьке уставне, і вийшла-б не похвала, а тільки сміх.

3. Чернець Хоробрий оповідає, в розділах 1—3, що на початку, до охрещення, слов'яни не мали впорядкованого письма і користалися тільки, чертами та різами; пізніше, коли охрестилися, то довший час невпорядковано писали „римськими и греческими писмены“. І тільки потому змилювався над слов'янами Бог і послав їм Філософа Костянтина, котрий і „сътвори имъ“ 38 писмен. Вдумайтеся в ці три розділи і спиніться на значінні „сътвори“, і стане ясно, що Хоробрий вважав за Костянтинове письмо не кирилицю, а тільки глаголицю. Дійсно, коли-б Костянтин впорядкував був кирилицю, тоді ніяк не можна було-б сказати, що він „створив“ 38 букв для слов'ян: всякому, хто порівняє давню кирилицю з тодішнім грецьким уставним письмом, видно відразу, що впорядчикові кирилиці не було чого „сотворяти“ та ще до того аж 38 букв, — нового в кирилиці дуже мало. Чернець Хоробрий, кажучи, що охрещені слов'яни перше писали грецьким письмом, а пізніше Костянтин „сотворив“ їм 38 букв, протиставить письмо грецьке і Костянтинове, як письма різні. А це все ясно свідчить, що Хоробрий за письмо Костянтинове вважав тільки глаголицю, а не кирилицю, бо-ж кирилиця давнішого часу — зовсім уставне грецьке письмо.

4. Два списки Оповідання ченця Хороброго — Московський XV в. та Бреславський XVI в., в розділі IV подають цілу Костянтинову азбуку, — перше 24 букви грецьких, а потім 14 слов'янських, подають, звичайно, кирилицею. Отже, ніби довід, що Костянтинова азбука — це кирилиця. Але таке перерахування — це пізніша вставка, якої не знають старші списки; напр. в списку 1348 р. подано тільки 4 перших букви, та й те чи не вставка. Як я вже звертав увагу, до Оповідання, як до твору виразно полемічного, писарі внесли немало доповнень та змін; тому нема нічого дивного, що в двох списках XV віку знаходимо вставки з перерахуванням букв пізнішої кирилиці; але цікаво, що це перерахування в зазначених списках не однакове, а це вже свідчить, що повстали ці вставки незалежно одна від одної. Писар, списуючи місце з Оповідання, де говорилося: „се же суть писмена словѣнскаа, сие я подобасть писати и глаголати“, і приймаючи це не за підсумок сказаному вище, як треба цей уступ розуміти, а за нове речення, природньо бажав дати своє до-

¹⁾ И. Ягичъ, Разсужденія, 1895 р., ст. 304.

повнення, і вносив азбуку того народу, де він писав. Отож, як бачимо, те перерахування Костянтинових букв, яке знаходимо часом в Оповіданні, нічого не доводить, як вставлене пізніш.

Правда, єсть один факт, який ніби свідчить, що в оригіналі Оповідання ченця Хороброго могло бути перерахування букв, а саме — в грецькій граматиці Псевдо-Тодосія, з якої безумовно користався Хоробрий, перераховано 16 букв початкової грецької азбуки. Але остаточне вирішення цього питання, як і багатьох інших, можливим стане тільки тоді, коли буде знайдено якийсь старіший список Оповідання.

5. В болгарській переробці XIII—XIV в. Оповідання Хороброго подається азбучний акростих, і тут по *И* читаємо: „Г. гемоноу ме прѣдасте“. В глаголицькій азбучі по *И* йшов дерв, себ-то буква для зазначення м'якої грецької γ, тому можна думати, що й тут „гемоноу“ (народня форма зам. „игемоноу“, пор. *Lexicon palaeoslovenico* Міклошича, ст. 127) було написане через дерв, а це веде до припущення, що оригінал Оповідання був глаголицький¹⁾. Правда, це маємо тільки в одній переробці, переробці болгарській, де й у кирилиці уживано дерва.

6. Чернець Хоробрий в своїм Оповіданні тричі зазначає, що Костянтин „сотворив“ для слов'ян 38 букв (див. розд. III і V). Може це число 38 дає змогу сказати, який саме алфавет розумів Хоробрий? На жаль, справа як-раз тут дуже заплутана. В V розділі Хоробрий борониться проти закидів, нащо Костянтин склав аж 38 писмен, коли греки мають тільки 24, і розповідає, що і в греків 38 значків, а саме: 24 основні букви, 11 двоголосних і 3 числових знаки, а разом — 38, „тѣмже по тому подобно и въ тойжде образѣ створи святыи Кирилъ 38 писменъ“. Себ-то: в Кириловім алфаветі були букви основні, двоголосні та числові.

Число 38 букв для кирилиці рішуче було-б замале; в найперших пам'ятках кирилівських число букв дуже велике; напр. в Остромировій Євангелії їх аж 46; знаємо, що в кирилиці були вже ѣ та ѡ, а це збільшує кирилицю. Була в кирилиці й розвинена система йотованих голосних, але якою була вона в початковій кирилиці — не знаємо.

Легше число 38 стосувати до глаголиці, бо в ній, особливо на початку, дійсно було не багато букв. Алфавет глаголицький складався в першу чергу з букв для тих звуків, які були і в мові грецькій; не треба тільки думати, що таких букв було 24, — цього більшість списків не подає; лиш списки Московський та Бреславський зазначають, що в Костянтиновім алфаветі було 24 букви подібні до грецьких та 14 „по словѣньску языку“, але ці місця, як ми бачили, то вставки. Крім цього, в глаголицькім алфаветі були букви для своїх слов'янських звуків, — частину їх подає Хоробрий у розділі II, а саме: к, ж, з, ц, ч, ш, ѡ (ѣ), ѡ, ѡ, ѡ — всього 10 букв. Початковий глаголицький алфавет Костянтина, на мою думку, мав ось ці 38 букв: а, б, в, г, д, е, ж, з, з, і, н, ⁺к, л, м, н, о, п, р, с, т, с, ф, х, ѡ, ц, ч, ш, ѡ, ѡ, ѣ (ѡ), ѡ, ѡ, ѡ, ѡ; до алфа-

¹⁾ Пор. „ЖМНПр“ 1902 р., ч. 339, ст. 201—202.

бету вводжу щ тому, що в глаголиці це й цифра 800; йотованих букв у розділі II поміж спеціально слов'янськими не зазначає Хоробрий зовсім, коли не рахувати слова „адъ“, яке у Хороброго було написано як **адъ**.

Отже, як бачимо, хоч число букв 38 не говорить виразно про Костянтинову азбуку, проте це число без порівняння легше застосувати до глаголиці, ніж до кирилиці (пор. вище азбуку, складену на основі азбучної молитви Костянтина Болгарського). Академик Ф. Фортунатов про це питання твердить: В початковій кирилиці „всѣхъ буквъ было больше 38; свидѣтельство Храбра о 38 буквахъ въ славянскомъ алфавитѣ, изобрѣтенномъ Кирилломъ, какъ примѣняющееся только къ глаголицѣ, не къ кириллицѣ, даєть намъ право думать, что первымъ книжнымъ старославянскимъ письмомъ была глаголица“ ¹⁾.

7. Чернець Хоробрий в розділі VI-м свого Оповідання підкреслює, що греки мали 3 осібні знаки для цифр, які входять в число 38 грецьких значків. Коли-б Хоробрий говорив про кирилицю, то мусів-би так само в число 38 зарахувати й ті три знаки цифрові, які були в кирилиці, як і в грецькій письмі, а саме: **з** для 6, **с** чи **копна** для 90 і **сампі** для 900; а зарахувавши їх до числа 38, маємо замало знаків для букв. Глаголиця особливих значків для цифр не мала, тому в ній всі 38 значків — то й букви для звуків. Підкреслюючи, що в грецькій письмі єсть три значки цифрові, Хоробрий не говорить того про алфавет Костянтинів; коли-б то була кирилиця, то Хоробрий не замовчав-би, що і в кирилиці так само єсть три цифрові значки.

8. Оборонці старшинства кирилиці звертають особливу увагу на твердження Хороброго в III-м розділі: Костянтин склав для слов'ян 38 письмен, „ова убо по чину греческихъ писменъ, ова же по словѣньстѣй рѣчи“; вони це місце перекладають так, що Костянтин склав для слов'ян 38 букв, одні по формі грецьких письмен, а інші по слов'янській мові, і з цього виводять, що Хоробрий говорить тут про кирилицю, себ-то, що Костянтин склав кирилицю. Але так розуміти вираз „по чину“ не маємо жадних підстав, бо в церковно-слов'янських пам'ятках слово „чин“ визначає тільки порядок, устав, система, лат. *ordo*, грецьке *τάξις*; пор. в Луки 1, 8: „служашу єму въ чину чреды своєя“, або 1 Кор. 14, 40: „вся же благообразно и по чину да бывають“. Слово „чин“ не визначає вигляд чи форму. Крім цього, з III-го розділу не можна виривати лиш одне це речення, бо цілий контекст найвиразніш говорить, що тут „по чину“ — це по розпологу чи по порядку букв у цілій азбуці. Справа йде про те, що Костянтин поділив усі букви слов'янські на дві групи: до першої відніс ті, що визначали спільні з мовою грецькою звуки і їх розподілив в такім самім порядку, як ідуть і в азбуці грецькій; до другої групи відніс букви для означення чисто слов'янських звуків, і в цій групі, треба завважити, ніколи сталого порядку не було.

¹⁾ „Извѣстія“ 1913 р., т. XVIII, кн. 4, ст. 252—253.

9. Поміж ученими часом нема однозгідности в розумінні розділу VIII-го, а саме речення: „Аще ли кто речеть, яко нѣсть устроилъ добрѣ, понеже ся постраяють и еще“, — це речення часом розуміють так, ніби тут говориться про переробку Костянтинової азбуки. Таке розуміння цілком не відповідає правді, бо мова тут не про букви, а про Костянтинові переклади. Цього речення не можна вихоплювати з контексту, а треба брати разом з відповіддю Хороброго: „Отвѣтъ речемъ симъ: и греческы такожже многажды суть постраяли, — Акилла и Симмахъ, и потомъ ини мнози. Удобѣе бо естъ послѣжде потворити, неже первое створити“. У відповідь, як бачимо, Хоробрий вказує на Акіллу та Сіммаха, а це-ж були перекладачі Старого Завіту з жидівської на грецьку мову. Не забуваймо, що Хоробрий боронить від нападів не тільки Костянтинів альфавет, але й його переклади (через це, може, в IX-м розділі й Методія додано).

Навіть у новий час Баласчев в своїй праці про св. Климента розуміє це місце так, ніби перероблювано слов'янську азбуку, а робив те Климент; звичайно, таке розуміння не має під собою жадних підстав.

10. Коли читаємо Оповідання ченця Хороброго, нас вражає те, що він говорить лиш про одну азбуку, Костянтинову, тимчасом як найдавніші слов'янські пам'ятки знають дві азбуки — глаголицю та кирилицю. Часом пишуть, ніби Хоробрий знав дві азбуки, але для більшої сили своїх доводів про одну замовчав. Прийняти таку думку рішуче не можемо: коли-б Хоробрий про одну з двох азбук замовчав, то хіба цієї його неправди не завважили-б ті, проти кого написане Оповідання? Триязичники, проти яких виступав Хоробрий, уміли оборонятися напевне ліпше від прихильників Костянтина, а тому мовчанка про другу азбуку, коли-б вона тоді існувала, рішуче неможлива. Я такої думки, що за час життя Хороброго, в той час, коли писав він своє Оповідання, впорядкованою була лиш азбука Костянтина, глаголиця; друга-ж азбука, кирилиця, безумовно існувала тоді, але не була ще остаточно впорядкована, а тому Хоробрий не тільки не приймає її на увагу, — він, власне, виступав проти неї, як азбуки грецької. А коли кирилиця за час Хороброго не була ще впорядкована, то це зайвий довід на те, що чернець Хоробрий жив в дуже близький до св. Костянтина час.

Оце ті підстави, які можна подати на довід, що чернець Хоробрий боронить глаголицю, а не кирилицю; а коли він боронить глаголицю, то виходить, що Костянтиновим письмом була глаголиця.

Література. Срезневскій 1848 р. ст. 44—48. — П. Шафарикъ: О происхождении, 1860 р., ст. 14, 21. — Викторовъ 1859 р., ст. 111—112, 114, 147—148. — Е. Голубинскій 1885 р., ст. 223—324. — И. Ягичъ: Разсужденіе, 1895 р., ст. 303—304, 315—318. — Баласчевъ, 1898 р., — П. Лавровъ, „Визант. Временникъ“ 1899 р., т. VI, ст. 546—547. — Вилинскій 1901 р., ст. 108, 121—126, 129, 130, — Лавровъ, „Извѣстія“ 1901 р., т. VI, кн. I, ст. 288—289. — В. Погорѣловъ 1901 р., ст. 340—344. — И. Ягичъ: Глаголическое письмо, 1911 р., ст. 117. — А. Багрій 1912 р., ст. 265—267. — Ф. Фортунатовъ: Происхождение глаголицы, 1913 р., ст. 247—249, 252—253. — Кульбакинъ: Грамматика, 1913 р., ст. 21. — Щепкинъ: Палеографія, 1920 р., ст. 13.

6. Окремі замітки до Оповідання про письмо.

1. В I розділі Оповідання чернець Хоробрий подає надзвичайно цінне свідчення, що слов'яни, поки не охрестилися, вживали як письмо, черт і різ; про них розповідаю я в іншому місці. За допомогою цих черт і різ слов'яни „чѣтѣху и гатааху“. Слово „чѣтѣху“ Ягіч розуміє як „рахували“: „Глаголь чѣтѣху—пише він—говорить безспорно о простомъ исчисленіи, т. е. по числу черточекъ исчислялось все то, для чего по-мѣтки этого рода требовались“¹⁾. Слово „чѣтѣху“ знаходиться по всіх списках, а тому звужувати його до простого рахування важко; могли цими чертами та різами й читати. „Гатааху“, в інших списках „гадааху“—гадали, себ-то поясняли при допомозі цих значків, може й при якихсь ритуальних потребах.

2. В II розділі Оповідання дає нам надзвичайно цікаву відомість про те, що слов'яни, коли охрестилися, то вживали для своїх потреб грецького та латинського письма. Вираз „крестившежеся“ не треба розуміти так, що це аж по офіційнім охрещенні цілого народу, — ні, це треба розуміти так, що з початком християнства поміж слов'янами почало ширитися в них і грецьке або латинське письмо. Отже, слов'яни ще до Костянтина вміли вже писати, тільки письмо їхнє було невпорядковане: „И тако бѣша многа лѣта“, додає Хоробрий, і ця замітка його дуже важлива, бо показує, що задовго до Костянтина слов'яни вживали вже грецького письма. Т. зв. Фрейзінгенські уривки свідчать, що могли вживати й латинського письма.

3. В VI розділі Оповідання читаємо: „Друзіи же глаголють, яко Богъ намъ естъ створиль писмена“. Пізніше повстала й слов'янська легенда про божественне походження азбуки, т. зв. Солунська легенда.

4. Наприкінці IX розділу в Оповіданні читаємо, що Костянтин азбуку склав і переклади зробив в 6363 році від сотворення світу. Як розуміти цю дату? Річ у тім, що вдавнину було два календарі: Царгородський рахував од сотворення світу 5508 років і Олександрійський, що рахував від сотворення світу кругло 5500 років. Отож, рахуючи за Царгородським календарем Костянтин склав свою азбуку — в 6363—5508 = 855 році, а рахуючи за Олександрійським — в 6363—5500 = 863 році. Якої-ж дати триматися?

Деякі вчені, напр. Голубинський, Соболевський і ин., визнають, що чернець Хоробрий рахував за Олександрійським календарем, а тому за рік повстання Костянтинового письма вважають 863 рік. Думаю, що 863 р. був-би трохи запізній для впорядкування азбуки, бо в 863 р. Костянтин був уже на Моравах. Історичні обставини життя Костянтинового, які я висловив у I томі цієї праці, більше говорили-б за 855 р. Правда, інші джерела, напр. ЖК¹⁴ та ЖМ⁵ впорядкування азбуки відносять на час перебування моравських послів у Царгороді, себ-то деь на 862 рік, — цей рік

¹⁾ „Энциклопедія Слав. Филологія“, 1911 р., вип. 3, ст. 26.

можна приймати, як дату остаточного впорядкування слов'янської азбуки. Свідчення літописця Нестора, що Костянтин склав азбуку вже на Моравах, себ-то десь в 863—864 році, суперечить історії Моравської місії і не може бути прийняте. Дата 6363 повторюється по всіх списках, і тільки один Московський з XV в. дає 6303, себ-то з пропуском цифри десятків 60, що звичайно пояснюється тим, ніби цей список — список з глаголицького, бо глаголицею не могли передати кирилівського $\kappa = 60$; але, здається, простіше тут бачити простий помилковий пропуск.

Дата Хороброго підтверджується ще зазначенням, що Костянтин азбуку склав і переклади зробив за грецького царя Михайла та за князів — болгарського Бориса, моравського Ростислава та блатенського Коцела. Коли приймати дату Хороброго за 855 рік, то суперечним буде тут згадка про Коцела, бо він вступив на паннонське князівство лиш в 861 р. Але треба пригадати, що по списках Оповідання князів перелічується не однаково, — в деяких списках їх зазначають не всіх; думаю, що окремі писарі могли й додавати пізніше назви князів, особливо своїх земель, а в оригіналі їх могло бути менше, може тільки Михайло та Борис.

Маємо ще одне цінне підтвердження правдивості дати ченця Хороброго: в 1211 році в Тернові, в Болгарії, відбувся великий церковний собор, котрий, між иншим, склав Синодика, в якому читаємо: „Кирилу Философу, иже божественное Писаніе от греческа языка на болгарский прѣложившому... въ царство Михаила и Теодоры, православніе царице, матере его... вѣчная память“. Знаємо, що царицю-регентшу Теодору насильно віддали до монастиря в вересні 856 року, отже Костянтин мав зробити переклад свій до 856 року. Як бачимо, дата Оповідання ченця Хороброго зовсім близька до правди.

5. Ягіч зробив детальну аналізу того, що говорить чернець Хоробрий про повстання грецької азбуки; виявляється, що Хоробрий усі ці відомості брав з грецьких джерел, напр. з граматики Псевдо-Тодосія, виписував часом дослівно. Взагалі Хоробрий користувався для свого Оповідання з наукової грецької літератури, з усних переказів, а почасти й з невідомих нам джерел. Для VI розділу Оповідання, де Хоробрий полемізує з триязичниками, може використав він 16 розділ Життя Костянтина, якщо обидва твори не брали з якогось третього джерела. Цікаво, що цитацию з св. Письма в розділах 3 та 6 Хоробрий подає з пам'яті, бо вона не згідна з прийнятими текстами.

Література. И. Срезневскій 1848 р., ст. 47—48. — П. Шафарикъ: О происхождении, 1860 р., ст. 20—21. — Викторовъ, 1859 р., ст. 82, 145, 147. — Миллеръ 1884 р., ст. 26. — Е. Голубинскій 1885 р., ст. 179—180. — И. Ягичъ: Разсужденія, 1895 р., ст. 311—315. — Вилинскій 1901 р., ст. 115, 118—120, 124. — А. Соболевскій: „Богосл. Энц.“, 1909 р., т. X, ст. 219; Матеріали, 1911 р., ст. 133. — А. Багрій 1912 р., ст. 69, 263—264. — Ф. Фортунатовъ 1913 р., ст. 232. — А. Дювернуа 1862 р. — О. Бодянский 1855 р.

7. Література, видання й списки Оповідання ченця Хороброго про письмена.

Як і кожне наукове питання, й Оповідання про письмена розроблювано в нашій науці спільними силами вчених. Писано про це Оповідання досить багато, та це й зрозуміло: чернець Хоробрий торкається таких важливих питань, що проминути їх легко не можна; до того-ж, властиво, Оповідання про письмена — це найцінніше джерело нашого знання про повстання слов'янських абеток.

1. Подаю літературу про вивчення Оповідання ченця Хороброго в хронологічним порядкові.

К. Калайдовичъ: Іоаннъ, ексархъ болгарскій. Изслѣдованіе, объясняющее исторію славянскаго языка и литературы IX и X столѣтій. Москва, 1824 р., ст. 87—89, а 189—192: текст списка 1348 р. — О. Бодянский: О древнѣйшемъ свидѣтельствѣ, что церковно-книжный языкъ есть славяно-булгарскій, „ЖМНПр“ 1843 р., ч. 38 на ст. 147—157 текст Бреславського списка з варіантами, а на ст. 157—168 аналіза. — И. Срезневскій: Древнія письмена Славянскія, „ЖМНПр“ 1848 р., ч. 59, ст. 29—49, 57, текст Савинського списку, з варіантами й примітками. — П. Шафарикъ: Památky Hlaholského Pismenictví, Прага, 1853 р. Переклав на російську мову свящ. В. Войтковскій: Взглядъ на древность и судьбу глагольской письменности, „ЖМНПр“ 1855 р., ч. 87, ст. 48. — С. Н. Палаузовъ: Вѣкъ болгарскаго царя Симеона, СПб. 1852 р., ст. 118, 120—123, — текст Оповідання за списком Московської Духовної Академії. — О. Бодянский: О времени происхожденія славянскихъ письменъ, М. 1855 р., ст. 51—61, 181—182, 189—192, XXX—XXXII і ин. — П. І. Шафарикъ: Расцвѣтъ славянской письменности въ Булгаріи, „Чтенія“, М. 1848 р., рік III, № 7, ст. 53—54, переклад О. Бодянского. — Р. І. Schafarik: Ueber den Ursprung und die Heimath des Glagolismus, Прага, 1858 р. — Переклад на російську мову зробив А. Шемякинъ: О происхождении и родинѣ глаголизма, „Чтенія“, М. 1860 р., кн. 4, ст. 14, 20—21. — А. Е. Викторовъ: Последнее мнѣніе Шафарика о глаголицѣ, „Лѣтописи Русской Литературы и Древности“ Н. Тихонравова, М. 1859 р., т. II, ст. 75, 82, 84, 94, 110, 111—114, 118—119, 124, 125, 141—150, т. III, 13. — Рачкый: Pismo slovjensko, 1861 р., — вѣсть багато про Оповідання Хороброго. — Hanuš: Sv. Kyril ne psal kyrilsky než hlaholsky, „Pojednani Král. České Společnosti nauk“, V řada, 10 svaz., 1857, Praha. — Hanusch: Der bulgarische „Mönch Chrabru“, „Archiv für Kunde“, Band 23, Wien, 1859. — M Hattala: Mnich Chrabr, Příspěvek k objasnění původu pisma slovanského, „Časopis Musea Českého“, 1858. — А. Дювернуа: О годѣ изобрѣтенія славянскихъ письменъ, „Чтенія“, М. 1862 р., кн. 2, ст. 157—171, — автор на основі аналізи Життя Костянтина стоїть за 862 р., відкидає рік ченця Хороброго 855. — Мордовцевъ: О русскихъ школьныхъ книгахъ XVII вѣка, М. 1862 р., ст. 49. — Оповідання Хороброго в давніх абетках. — А. Вороновъ: Главнѣйшіе источники для исторіи свв. Кирилла и Меѳодія, Київ, 1877 р.,

ст. 102—104. — Д. Иловайскій: Разысканія о началѣ Руси, М. 1882 р., стор. 309—311. — В. О. Миллеръ: Къ вопросу о славянской азбукѣ, „ЖМНПр“ 1884 р., березень, ч. 232, ст. 26. — Е. Голубинскій: Святые Константинъ и Меѳодій, „Прибавленія къ изданію Твореній св. Отцевъ“ за 1885 р., ч. 36, ст. 179, 180, 223, 224 прим. 9. — И. И. Малышевскій: Свв. Кириллъ и Меѳодій, „Труды Киев. Духовн. Акад.“, 1885 р., т. II, ст. 387—388. — W. Bogusławski: Dzieje Słowiańszczyzny, Познань, 1892 р., т. III, ст. 175. — А. Н. Петровъ: Чествованіе св. славянскихъ апостоловъ, „Христіанское Чтеніе“, 1893 р., вип. 3, ст. 528—529. — И. В. Ягичъ: Разсужденія южно-славянской и русской старины о церковно-славянскомъ языкѣ, СПб. 1895 р., ст. 297—319, 956—958, тут подано тексти: болгарськый 1348 р., Моск. Дух. Акад., болгарську переробку і ин. з цінними замітками. — П. А. Лавровъ: див. „Древности. Труды Слав. Ком. Археологическаго Общества“, М. 1898 р., т. II, ст. 16—17. — Г. Баласчевъ: Климентъ епископъ словѣнски, Софія, 1898 р.; цінна рец. П. А. Лаврова в „Византійскій Временникъ“ 1899 р., т. VI, ст. 542—547. — П. А. Лавровъ: рец. на Ягича: Zur Entstehungsgeschichte, „Извѣстія“, 1901 р., т. VI, кн. I, ст. 245, 287—289. — С. Г. Вилинскій: Сказаніе черноризца Храбра о письменахъ славянскихъ, Одеса, 1901 р., див. „Лѣтопись историко-филологическаго общества при Новороссійскомъ университетѣ“, т. IX, ст. 97—152; окрема відбитка, 3 + 56 ст.; тут в доброму викладі ціла справа, а також подано збірний текст; дуже цінна розв. Н. Петровського в „ЖМНПр“ 1902 р., ч. 339, кн. I, ст. 193—203. — Валерій Погорѣловъ: Замітка по поводу сказанія Храбра о письменахъ, „Извѣстія“ 1901 р., т. VI, кн. 4, ст. 340—345, цінна й цікава замітка з переконливими доводами, що чернець Хоробрий боронив глаголицю проти грекоманів, котрі заводили кирилицю. — Всю головнішу літературу про кирилицю та глаголицю по 1902 рік подає Šeněk Zibrt: Bibliografie České Historie, Прага, 1902 р., т. II, ст. 922—924, №№ 8489—8544. — Ламанскій в „ЖМНПр“ 1903 р., кн. 6, розд. XIV—XV, а також в „Извѣстіяхъ“ 1901 р., т. VI, кн. 4, ст. 327—328. — Замітка в „Энциклоп. Словарь“ Брокгауса півт. 76, ст. 664—665. — Н. К. Грунскій: Пражскіе глаголическіе отрывки, „Ученыя записки Юрьев. Унив.“, 1905 р., кн. 1, ст. 32—35. — Др. Ів. Франко: Св. Климент у Корсуні, 1905 р., ст. 231—232. — Ляпуновъ в Arch. für slav. Phil. XXVI, 564—568. — А. И. Соболевскій: Кириллица и глаголица, „Богословская Энциклопедія“, СПб. 1909 р., т. X, ст. 219, 221—222. — А. И. Соболевскій: Когда и гдѣ писалъ черноризецъ Храбръ? „Матеріалы и изслѣдованія въ области славянской филології и археології“, СПб. 1910 р., ст. 131—133. — И. В. Ягичъ: Глаголическое письмо, „Энциклопедія Славянской Филології“, СПб, 1911 р., вип. 3, ст. 25, 26, 73, 92, 117. — А. Багрій: Вопросъ о Сказаніи Черноризца Храбра и Кіевскіе списки Сказанія, див. „Филологическія Записки“ за 1912 р., вип. I, ст. 59—76, II, ст. 264—275, IV, ст. 571—580, — огляд літератури і попередніх думок дослідників. — Abicht: Das Alphabet Chrabrs, „Arch. f. sl. Ph.“, XXXI. — Ф. Фортунатовъ: Происхождение глаголицы, „Извѣстія“,

1913 р., СПб., т. XVIII, кн. 4, ст. 232, 247—249, 252—253. — В. Н. Щепкинъ: Учебникъ русской палеографіи, М. 1920 р., ст. 13.

2. Давні видання. Оповідання ченця Хороброго остільки було популярне, що вже вдавнину його друкували, особливо при абетках. Отож, р. 1621 Оповідання видруковано в Вильні при „Грамматика албо сложеніє писмена, хотящимся учити словенскаго языка млодолѣтнимъ отрочатомъ“. — В 1637 р. в Москві В. Бурцев випустив Азбуку, а в ній на а.а. 85—98: „Сказаніє како состави св. Кирилль Философъ азбуку по языку словеніску“. — Новіков видав наше Оповідання двічі: в 1776 р. в „Повѣствователь древностей російскихъ“, а в 1791 р. перевидав той самий список в „Древняя Россійская Вивліюника“. — В 1781 р. в Супраслі Оповідання вийшло при „Азбуці“. — Про давні видання див. Срезневскій 1848 р., ст. 29, Ягичъ 1895 р., ст. 310, С. Вилинскій 1901 р., ст. 113, А. Багрій 1912 р., ст. 61. — „Сказаніє како состави Святий Кирилль Философъ Азбуку по языку Словенскому и книги преведе отъ Греческихъ на Словенскій языкъ. Изданное съ древней Рукописи. Отрывокъ, весьма любопытный для историковъ и Литераторовъ Съ приложеніємъ начертанія кирилловой (цікаво, що подано глаголицю!) азбуки. Москва. Въ Губернской Типографіи 1832 г.“, — тут т. зв. Руська переробка Оповідання, див. її у Ягіча, ст. 305—308.

3. Списки Оповідання. Оповідання ченця Хороброго належало вдавнину до найулюбленішого читання, — його охоче читали та переписували, чому й дійшло воно в багатьох списках та переробках. А через те, що це був твір полемічний, переписувачі часто не заховували повної об'єктивности при списуванні, але дозволяли собі ті чи інші переробки та вставки; через це навіть у списках старіших нема єдності тексту.

Усіх списків Оповідання не знаємо, але тепер їх відомо близько сорока. Я зазначу тут лиш старіші. 1. Найстарішим текстом буде текст болгарський XIII—XIV віку, але це вільна переробка, з багатьма відмінами; вперше видрукував Вук Караджич в „Примѣри српскославенскога језика“, у Бечу, 1857 р., ст. 7—9. Вдруге видрукував з оригіналу Ягіч, Разсужденія, 1895 р., ст. 303—305. — 2. Найстарішим текстом Оповідання, до того ще й датованим, буде болгарський текст 1348 р.; знаходиться в рукопису, що списав для болгарського царя Олександра (помер в 1350 р.) священноінок Лаврентій. Рукописа писано середньоболгарським правописом, з південно-слов'янськими наголосами. Вперше текст видрукував К. Калайдович в 1824 р., ст. 189—192, передрукував звідси П. Шафарик в „Славянскія Древности“. В 1895 р. в Разсужденія ст. 297—300 текст з оригіналу видав Ягіч; звідси його перевидав С. Вилинскій в 1901 р., Каринський: Хрестоматія по древне-слав. и русск яз., 1904 р., ст. 185—188, і Ів. Огієнко в 1927 р. — 3. Хиландарський список XV—XVI в., видрукований в „Гласник Срп. Ученога Друштва“ 1884 р., кн. 56. — 4. Один з найцінніших списків Оповідання — це список Московської Духовної Академії, № 145 а.а. 380—383, з рукопису XV віку, з цікавими вставками; Ягіч і Вилинскій припускають, що це список

з глаголицького, але підстав на таке твердження не багато. Варіанти з цього списку подав в 1848 р. Срезневський, а цілий текст видрукував в 1852 р. С. Н. Палаузов, ст. 120—123; з оригіналу видав Ягіч, Розсудження, р. 1895, ст. 300—302. — 5. Савинський список XV в., рукопис зберігається в монастирі св. Сави в Далмації; видав Срезневський в 1848 р., ст. 32—49 з цінними варіантами та примітками. — 6. Бреславський список XVI віку; знайшов його в 1842 р. О. Бодянський в місті Бреславль чи Вратислав, за рукописом до 1554 р.; він його й видрукував в 1843 р., ст. 147—157, з текстами видань Бурцева, Новікова й Калайдовича. — 7. Київський список XVI в., з рукопису Київ. Дух. Академії № 47 (116) а. а. 205—208, короткий опис рукопису дав Ягіч. Розсудження 576—581, а детальний А. М. Лукьяненко: „Почаевський Сборникъ Кіевской Духовной Академіи молдаво-болгарской редакціи XVI в. со стороны своего языка“, див. „Новый Сборникъ статей по славяновѣдѣнію“, Спб. 1905 р., ст. 406—467, а про Оповідання ст. 409—411, дано й виписки. В 1912 р. списку цього видрукував А. Багрій з варіантами із списку 1348 р. — 8. Волоколамський список XVI в., рукопис Волоколамського монастиря № 392, див. П. Строевъ: Описаніе рукописей монастыря Волоколамскаго, ст. 175. — 9. Зографський список XVI—XVII віку, див. П. Лавровъ: Зографскій списокъ Сказанія о письменахъ Черноризца Храбра, „Извѣстія“, Спб. 1896 р., т. I, кн. 3, ст. 582—586; рукопис Зографського монастиря на Атоні, № 18469, Лавров подав і всі варіанти цього списку. — 10. Київський XVI—XVII в., в рукописнім Требнику Київ. Дух. Академії № 334 (37) а. а. 135—137 б., див. Н. И. Петровъ: Описаніе рукописей Церковно-Археологическаго Музея при Кіев. Дух. Академіи, вип. II, ст. 352 і 354; опис цього списку дав. А. Багрій 1912 р., ст. 571—572, а на ст. 573—580 видрукував і текст з пізнішими варіантами.

Тепер відомо 38 списків і переробок, з них XIV в. — 2, XV в. — 3, XVI в. — 5, про ці 10 списків я подав вище відомості; XVII в. — 24 і XIX в. — 4. Про списки див. Ягічъ: Розсудження 1895 р., ст. 310—311, Вилинскій 1901 р., ст. 107—115, А. Багрій 1912 р., ст. 61—65, 268—269, 571—580, див. ще „Отчетъ объ экскурсіи“ в „Унив. Изв.“, Київ, 1912 р., кн. 7, ст. 84—85

~~70204~~ 0,66 коп (1986?)

Д
А

4278_y

PA 4278

y -